

podkreślić, że każdy z wymienionych planów ma wielką wartość poznawczą i zasługuje na podobne wydawnictwo, a piszący te słowa z chęcią zobaczyłby tzw. wielki plan Tirregaille'a na karcie o wymiarach 6x3 metry!

Podsumowując, należy podkreślić wysokie walory wydawnictwa. Z jednej strony jest to wzorowy przykład wydawnictwa źródłowego materiałów kartograficznych, z drugiej zaś świetnie sprawdzi się w roli publikacji popularnonaukowej. Duży nacisk na estetykę sprawił, że dzieło to prezentuje się naprawdę ładnie. Dzięki reprodukcji w oryginalnej skali i wnikliwemu aparatowi krytycznemu, otrzymujemy pozycję, która z pewnością przyda się w pracy varsavianistom.

Lukasz Sobechowicz
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Everyday Jewish Life in Imperial Russia. Selected Documents (1772–1914), red. ChaeRan Y. Freeze, Jay M. Harris, „Tauber Institute Series for the Study of European Jewry”, Brandeis University Press, Waltham Mass. 2013, s. 648.

Ten zbiór źródeł opublikowało wydawnictwo specjalizujące się w studiach żydowskich. ChaeRan Y. Freeze profesor na Wydziale Studiów Bliskowschodnich i Judaistycznych na prywatnym Uniwersytecie Brandeis w stanie Massachusetts jest znana z entuzjastycznie przyjętej rozprawy o żydowskim małżeństwie w przedrewolucyjnej Rosji. Jay M. Harris pracuje na wydziale Studiów Żydowskich na Uniwersytecie Harvarda; jest redaktorem książki o Majmonidesie, dwunastowiecznym żydowskim filozofie i kodyfikatorze prawa¹.

Żydzi w carskiej Rosji w „długim dziewiętnastym wieku” (1772–1914), rozproszeni na terytorium całego imperium, podlegali różnym prawom. Zobowiązani byli wprawdzie do zamieszkania (teoretycznie jedynie) w tzw. strefie osiedlenia, obejmującej między innymi Królestwo Polskie². Jej zasięg, a także rygorizm przestrzegania tego nakazu podlegał jednak zmianom ewoluując dość znacznie w zależności od sytuacji w państwie. W omawianej książce zgromadzono materiał odnoszący się do strefy osiedlenia, jak i te-

¹ C.Y. Freeze, *Jewish Marriage and Divorce in Imperial Russia*, New England 2002; [rec.] B. Alpern Engel, „Journal of Interdisciplinary History”, t. XXXIII, 2003, s. 652–654; *Maimonides after 800 Years: Essays on Maimonides and his Influence*, red. J.M. Harris, Cambridge 2007; [rec.] E. Eisenmann, „Shofar. An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies”, t. XXVII, 2009, nr 4, s. 171–173.

² Ostateczne regulacje dotyczące strefy osiedlenia vide M. Stanisławski, *The Nicolas I and the Jews. The transformation of Jewish society in Russia, 1825–1855*, Philadelphia 1983, s. 36.

renów położonych poza nią, m.in.: Syberii i Moskwy. Życie codzienne Żydów na tym rozległym i zróżnicowanym obszarze różniło się, na co wpływ, poza czynnikami geograficznymi, miały także sytuacja polityczna, *minhagim* (hebr. lokalne zwyczaje) czy prawodawstwo. Społeczność żydowską poza religią łączyła kultura oraz język — jidysz, a tzw. jidyszland obejmując głównie strefę osiedlenia rozciągał się także na Galicję oraz częściowo na Rumunię, Czechy i Węgry.

Zbiór zawiera zarówno akta archiwalne wytworzone przez państwo, jak i teksty napisane przez Żydów: liczne responsa, prywatne zapiski, m.in. fragmenty pamiętników. Zgodnie z zamysłem redaktorów dobrze się one nawzajem uzupełniają. Dyskurs przedstawicieli elit żydowskich (rabinów, znanych lekarzy, przywódców różnych ruchów społecznych czy politycznych) na temat życia codziennego dopełniają zapiski zwykłych, szarych ludzi.

Ma to publikacji nadać wymiar komplementarnego kompendium dotyczącego najważniejszych dziedzin życia codziennego. Dokumenty wytworzone przez państwo i jego agendy wraz z przekazami „przywódców” są tłem, dla umieszczenia konkretnej, indywidualnej narracji w odpowiednim kontekście. Według autorów, wybrane źródła reprezentują typowe kategorie dotyczące standardowych zagadnień np. problematykę zdrowotności, ubioru, higieny, spraw zawodowych, adekwatne dla życia w całej carskiej Rosji.

Obszerny „Wstęp” (58 stron) przedstawia stosunki głównie w strefie osiedlenia, utworzonej po rozbiorach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Autorzy zwracają uwagę na problem jakim dla cesarstwa stali się wówczas Żydzi. Freeze i Harris podzielili wprowadzenie na następujące okresy: „Absolutyzm oświecony a problemy rosyjskich Żydów”, „Przed reformami w Rosji (1801–1855)”, „Okres wielkich reform (1855–1881)”, „Od kontr–reform do modernizacji”, „Kwestia żydowska”, „Emigracja i rewolucja”, „Od rewolucji do wojny (1905–1914)” oraz „Wnioski”. Zwrócono uwagę na jakże ważny chasydyzm, przedstawiając m.in. osobę Israela Baal Szem Towa. Zrelacjonowano również poglądy *misnagdów* (hebr. przeciwnik) — przeciwników chasydyzmu, np. Salomona Zalmana (zwanego Gaonem z Wilna). Odpowiednie miejsce znalazły informacje o *maskilach*, zwolennikach Haskali — żydowskiego Oświecenia. Szczegółowo wyjaśniono stosunek panujących carów do Żydów. We wstępie zrelacjonowano również zarówno projekty reform, jak i same najważniejsze reformy. Przedstawiono też krótką historię powstania i charakterystykę Królestwa Polskiego. Freeze i Harris poświęcili także uwagę takim zagadnieniom jak np.: edukacja, kwestie różnicy stroju, udział Żydów w ruchach narodowych, tworzenie własnych partii politycznych. Omawiając poszczególne tematy we wstępie, autorzy umieścili odwołania do konkretnych przekazów źródłowych zawartych w tomie.

Teksty zgrupowane są w sześciu rozdziałach, opatrzonych krótkimi wstęпами omawiającymi podstawowe kwestie, jakich dotyczą dokumenty danej części książki. Ich znaczenie polega na pokazaniu kontekstu interpretacyjnego i wprowadzeniu do lektury źródeł. Z kolei każdy rozdział dzieli się na podrozdziały, zawierające ponumerowane problemy z nadanymi przez autorów tytułami (przy czym czasami pod jednym numerem znajduje się kilka różnych przekazów dotyczących danej kwestii).

Rozdział pierwszy — „Życie religijne” — dzieli się na cztery podrozdziały: „Różnorodność doświadczeń religijnych”, „Dylematy religijne i prawo żydowskie”, „Konwersje na chrześcijaństwo”, „Żydzi i państwo w sprawach religijnych”. Omówiono

tu m.in. sprawy dotyczące chasydyzmu, apostazji z chrześcijaństwa na judaizm, umieszczono również dwie *Thines* (hebr. modlitwy błagalne) dla kobiet.

Kolejny rozdział to „Życie rodzinne”, w którym znalazły się następujące zagadnienia: „Rodzice i dzieci”, „Małżeństwo i rozwód”, „Życie rodzinne po konwersji na chrześcijaństwo”, „Śmierć — sieroctwo, kuratela i mienie”. Poruszono tu kwestie prawne regulujące życie małżeńskie od momentu zaręczyn, po ślub, a kończąc na rozwodzie, *agunot* (hebr. kobiety które zostały porzucone przez mężów, lub którym nie udzielono rozwodów) i *agunim* (hebr. mężczyźni, którzy zostali porzuceni przez swoje żony).

Następny rozdział dotyczący zdrowia i seksualności, zawiera podrozdziały: „Tradycyjne leczenie i medycyna ludowa”, „Dieta, higiena i ćwiczenia”, „Choroby psychiczne”, „Skromność”, „Seks małżeński”, „Seks pozamałżeński”, „Prostytucja”. Autorzy opracowania nie pominęli tematów rzadko poruszanych przez literaturę naukową dotyczącą Żydów rosyjskich. Możemy tu np. dowiedzieć się, jakie wskazówki na temat dobrego zdrowia dawał lekarz warszawski w 1911 r. swoim pacjentom, jak wyglądała sprawa antykoncepcji w Warszawie w roku 1908 czy nielegalnej aborcji w Wilnie 1886 r.

Czwarty rozdział traktuje o edukacji i kulturze. Ugrupowano je wg następujących zagadnień: „Żydowskie instytucje edukacyjne”, „Prywatne szkolnictwo żydowskie”, „Edukacja w szkołach gimnazjalnych”, „Państwowe szkoły rabinów w Wilnie i Żytomierzu”; „Życie uniwersyteckie”. Znajdują się tutaj informacje m.in. o prywatnej szkole dla żydowskich chłopców na Syberii, wspomnienia z jesziwy, certyfikaty wydawane melamedom (hebr. nauczycielom), jak również o dotyczącym Żydów *numerus clausus* podczas pierwszej wojny światowej.

Piąty rozdział poświęcony szeroko pojętej pracy podzielił materiał wedle następujących haseł: „Handel”, „Służba domowa”, „Żydowskie kolonie rolne i farmy”, „Rzemiosło i praca fabryczna”, „Zawody”. Przedstawiono tu m.in. temat kontrabandy, życia na roli, strajków w fabrykach oraz antysemitycznych wystąpień przy różnych okazjach.

Ostatni rozdział: „Żydzi, sąsiedzi i państwo rosyjskie”, zawierający bogactwo tematów i wątków prezentuje materiał w następujących podrozdziałach: „Konspiracja”, „Polskie powstanie w 1863 r.”, „Antysemityzm i pogromy”, „Żydzi w ruchach rewolucyjnych”, „Syjonizm”, „Emigracja”. Zawarto tu informacje m.in. na temat poboru Żydów do armii rosyjskiej, samookaleczeń w armii rosyjskiej, procesu Gesi Gelfman, uczestniczki zamachu na Aleksandra II. Na końcu książki umieszczono wybrane pozycje bibliograficzne oraz indeks.

Rozdziały nie są równe pod względem objętości. Największy („Zdrowie i seksualność”) jest blisko dwa razy obszerniejszy niż najkrótszy („Edukacja i kultura”). Podobnie rozkład ilościowy tekstów w poszczególnych podrozdziałach jest nierównomierny. Najliczniejsze zawarto w podrozdziale „Małżeństwo i rozwód”, co zapewne jest konsekwencją wcześniejszych zainteresowań badawczych autorów³. Rozrzut chronologiczny drukowanych materiałów jest duży, lecz najwięcej dokumentów dotyczy drugiej połowy XIX i początku XX w. (do 1914 r.), najmniej pochodzi z końca XVIII stulecia.

Układ dokumentów jest logiczny i klarowny. Czasami jednak zdarza się brak precyzji niektórych śródtytułów. Np. w podrozdziale „Śmierć — sieroctwo, kuratela i mienie”

³ C. Y. F r e e z e, *Jewish Marriage and Divorce in Imperial Russia*, New England 2002.

teksty dotyczą w większym stopniu nie mienia po zmarłym, lecz życia członków jego rodziny. Można by tu przecież oczekiwać raczej informacji np. o przygotowaniu ciała do pochówku czy o *Chewra Kadisza* (hebr. „bractwo pogrzebowe”). Podobnie w dokumencie nr 24 (s. 161–162) „Petycje do gubernatora prowincji kijowskiej w sprawie nabożeństw w czasie ważnych świąt (1907–13)” głównym tematem jest chęć założenia nowych domów modlitwy.

Zastanawia zakwalifikowanie poszczególnych tematów do podrozdziałów, np. dokumenty znajdujące się pod nr 129–130 (s. 448–454): „Kradzież i przemoc w żydowskich sklepach w guberni warszawskiej (1883)”, czy „Antyżydowskie zamieszki w żydowskim sklepie w Częstochowie (1902)”, jako moim zdaniem dotyczące przejawów antysemityzmu powinny znaleźć swe miejsce w podrozdziale „Antysemityzm i pogromy”. Uważam, że w rozdziale szóstym warto byłoby zmienić kolejność śródtytułów. Po podrozdziale „Polskie powstanie w 1863”, powinien znajdować się „Żydzi w ruchach rewolucyjnych”, co zapewniłoby ciągłość chronologiczną i ułatwiło korzystanie z tomu. Zaproponowane retusze mają charakter kosmetyczny, zwłaszcza że sami autorzy w przedmowie zwracają uwagę, iż niektóre źródła równie dobrze można by umieścić w kilku podrozdziałach.

Maria B o g u c k a definiuje życie codzienne jako czynności, rytuały powtarzane codziennie lub cyklicznie, które nie są historią polityczną⁴. Freeze i Harris niestandardowo podeszli do tego zagadnienia, wyjaśniając je jako „interakcję z kształtującą się nowoczesnością” (s. XVII) i — co za tym idzie — umieścili w wyborze także źródła dotyczące kwestii politycznych i antysemityzmu. Bardzo wyraźnie widać to w rozdziale „Żydzi, sąsiedzi i państwo rosyjskie”, gdzie mowa o syjonizmie, antysemityzmie, udziale Żydów w ruchu rewolucyjnym i powstaniu styczniowym w Królestwie.

Zastosowane przez Freeze i Harrisa metody wydawnicze wypływające z konkretnych założeń nie miały na celu edycji *stricte* naukowej. Zgromadzono teksty w przekładzie na współczesną angielszczyznę; jakiegokolwiek więc zarzuty dotyczące norm językowych byłyby bezzasadne. Szkoda jednak, że we wstępie nie podano wszystkich zasad, jakimi kierowano się przy edycji. Nie wiemy, czy — i ewentualnie jakich — dokonano zmian w stosunku do oryginału, czy i jakie wprowadzono skróty, i czy jest jakaś zasada ich stosowania. Nie opisano też zasady stosowania nawiasów kwadratowych i okrągłych używanych w wydawanych źródłach. Zabrakło również rozwinięcia wszystkich skrótów stosowanych w opisie bibliograficznym, np. GAK (Gosudarstwiennyj Archiw Goroda Kijewa), GAKO (Gosudarstwiennyj Archiw Kaliningradskoj Obłasti), GARF (Gosudarstwiennyj Archiw Rossijskiej Fiedieracji), GASO (Gosudarstwiennyj Archiw Saratowskiej Obłasti), GAZhO (Gosudarstwiennyj Archiw Żytomirskoj Obłasti), RGIAGM (Rossijskij Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw Goroda Moskwy), RGVIA (Rossijskij Gosudarstwiennyj Wojenno–Istoriceskij Archiw), RGADA (Rossijskij Gosudarstwiennyj Archiw Driewnich Aktow), OR RGB (Otdiel Rukopisiej Rossijskiej Gosudarstwiennoj Biblioteki). Dotkliwie brakuje w nagłówkach tekstów ich precyzyjnej datacji. Odnosi się to zwłaszcza do tekstów o charakterze religijnym. I tak np. nr 6: „*Thine* dla kobiety,

⁴ M. B o g u c k a, *Życie codzienne — spory wokół profilu badań i definicji*, KHKM, t. XLIV, 1996, nr 3, s. 247–253.

która zbiera cedakę” (s. 129–130) mógł zostać napisany dużo wcześniej niż w XIX w. Braku daty nie zastąpi przecież wzmianka o pierwodruku, a włączono tu np. przekazy (nr 3, s. 80–102) z lat trzydziestych XX w., opisujące rzeczywistość z przełomu tego i poprzedniego stulecia. Przydałaby się również informacja o języku oryginału tekstu: wszystkie oryginalne tytuły podano czcionką łacińską. Zdarzają się usterki w opisach bibliograficznych np. nr 61 (s. 268–274), dotyczący porad medycznych na temat kontroli urodzeń, nie podano numeru czasopisma, z kolei w nr 76 (s. 303–304) nie podano stron pierwodruku oryginału.

Niewolny od nieścisłości jest również „Wstęp”, np. podano, że w Królestwie Polskim zniesiono kahał w 1844 r. (s. 17), co w rzeczywistości miało miejsce 1 stycznia 1822. Mapa — bez tytułu i daty — przedstawiająca strefę osiedlenia (s. 3), pozbawiona jest dokładnej legendy. Dotyczy ona okresu po Kongresie Wiedeńskim, jednak do Królestwa Polskiego zapomniano włączyć rejon Suwałk (na mapie figuruje on jako część Cesarstwa Rosyjskiego).

Należy podkreślić, że wybrane przez autorów dokumenty odnoszą się głównie do strefy osiedlenia, całkowicie pominięto zaś informacje np. o Żydach żyjących w Kirgistanie, a także o innych skupiskach żydowskich poza strefą. Warte natomiast odnotowania są dokumenty dotyczące życia żydowskiego na Syberii. Informacje o życiu codziennym w Królestwie Polskim występują w bardzo ograniczonej liczbie, nie przeprowadzono kwerendy w polskich archiwach, nie wykorzystano też polskich publikacji źródłowych. O ile zrozumieć można pominięcie publikacji Marcina Wodzińskiego ogłoszonej w 2011 r.⁵, to dziwi nie uwzględnienie prac starszych np. „Żydzi a powstanie styczniowe”⁶, która byłaby świetnym uzupełnieniem rozdziału „Polskie powstanie w 1863”. Trudno bowiem mówić o polskim powstaniu nie wykorzystując źródeł wytworzonych przez Żydów z terenów Królestwa. Pominięto też np. książkę Artura Markowskiego⁷, w aneksie której publikuje się dokumenty życia codziennego. Dziwi to tym bardziej, że okładkę książki zdobi niedawno szczęśliwie odzyskana „Pomarańczarka” Aleksandra Gierymskiego.

Ta interesująca publikacja, skierowana zgodnie z niezwerbalizowanym założeniem przede wszystkim *ad usum delphini*, będzie przydatna także bardziej zaawansowanym badaczom, szczególnie te jej partie, które dotyczą pomijanych czy lekceważonych zagadnień teologicznych bądź religijnych. Będzie też dobrym przewodnikiem dla podjęcia pogłębionych poszukiwań w całym dawnym imperium rosyjskim, na którego obszarze rozproszona była ludność żydowska.

Anna Dybała
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

⁵ M. Wodziński, *Źródła do dziejów chasydyzmu w Królestwie Polskim 1815–1867 w zasobach polskich archiwów państwowych*, Kraków–Budapeszt 2011.

⁶ *Żydzi a powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, oprac. A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, Warszawa 1963.

⁷ A. Markowski, *Między wschodem a zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku*, Warszawa 2008.

